

Edebi mirasymyzyň çeşmeleri

Category: Edebiýaty öwreniş, Kitapcy, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Edebi mirasymyzyň çeşmeleri EDEBI MIRASYMYZYŇ ÇEŞMELERI

Türkmen edebiýatyny dolulygyna öwrenmek üçin edebi miraslarymyzyň haýsy dillerde döredilendigini aýyl-saýyl etmek gerekdir.

Halkymyzyň gadymy ata-babalary bolan ýerli sak-massaget, dah, pari... ýaly gadymy taýpalarymyzyň hiç haçanam haýsydyr bir başga dilde geplemänligini, elmydama türkmen dilinde gepläp, türkmen ruhunda ýaşanlygyny hakykatyň hatyrasyna aýtmak gerek. Dogry, ata-babalarymyz bolan parlaryň esaslandyran Parfiýan imperiýasynyň ýykylmagy bilen ýazyjy-şahyrlarymyz ilki pars dilinde (III-VII asyr), soňra arap dilinde (VII-XV asyr) çeper eser döredipdirler. Hatda 750 ýyldan soň häkimligi ele alan Gaznawy-Seljuk türkmenleriniň döreden imperiýasynda-da pars dili edebi dil hökmünde ulanylypdyr. Şol sebäpli Gündogar edebiýatyny ilik-düwme öwrenen akademikler Ý.E.Bertels, A.N.Samoýlowiç, I.N.Borozdin... ýaly halypa alymlar arap-pars dillerindäki edebiýaty dolulygyna şol halklara bermegiň nädogrudygyny, arap-pars dillerindäki edebiýatda türki halklaryň, şol sanda türkmen halkynyňam mynasyp paýynyň bardygyny adalatly belläpdirler.

Türkmen alymlarymyzdan Sary Durdyýew, Aşyrpur Meredow, Nazar Gullaýew, Tejen Nepesow, Gandym Gurbanow ýaly halypalarymyz 70-80-nji ýyllarda orta asyrlar döwründe ýaşap, dürli sebäpler bileb arap-pars, hindi, ýunan (grek) dillerinde eser döreden ýazyjy-şahyrlarymyzyň ýüzlerçesi hakynda maglumat berdiler.

Biz asly türkmenlerden bolan Gaznawy-Seljuklar imperiýasy döwründe-de ýazyjy-şahyrlarymyzyň näme üçin pars dilinde eser döredendikleriniň sebäbini anyklamaga çalşalyň. Bilşimiz ýaly, Parfiýan imperiýasy ýykylandan soňra ýedi ýüz elli ýyldan soň gysga wagtlaýyn häkimligi eýelän Gaznawylar (980-1040 ý.) olary agdaryp, tagta çykan Seljuk soltanlaram pars dilinden ýüz öwürmän, gaýtam bu dili ösdüripdirler, çünki tas sekiz

asyra golaý edebi dil bolan pars dilinden el çekmek mümkinem däldir. Özleri türkmen bolsalar-da Seljuk soltanlary birbada pars diliniň edebi dil bolmagyna päsgel bermändirler. Hatda Ý.E.Bertels Seljuk türkmenleriniň döreden Seljuklar edebiýatynyň pars diliniň edebi dile ösüp geçmeginde ullaň hyzmat bitirendigini ýörite belläpdir.

Seljuklar edebiýatyny öwrenen alymlaryň tassyklamagyna görä, Seljuk soltanlary häkimlige geçen döwürlerinde köşk düzgünini, döwlet dolandyryşyny, döwlet (pars) dilini gös-göni kabul edipdirler. Emma Seljuk soltanlary kem-kemden häkimlikde berkäp, olar tutuş imperiýany türkmenleşdirip başlapdyrlar.

Biziň pikirimizçe, Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan-e lugat et türk» diýen eserindäki oguz (türkmen) dilindäki mysallar şol döwürde kemala gelenliginiň subudydyr. Ý.E.Bertelsiň aýtmagyna görä, Seljuklar döwründe Oguz grammatikasyna hem sözlüğine degişli 20-ä golaý kitap ýazylypdyr. Ýöne, gynansak-da, olaryň köpüsi biziň günlerimize gelip ýetmändir. Eýýäm XII asyrda Hoja Ahmet Ýasawy, Hekim Ata ýaly türkmen şahyrlarynyň öz ene dilinde köpçülikleýin eser döretmekleri bilen Seljuklar imperiýasynda pars dili ikinji plana geçipdir. Köşkte diňe türkmen dili agalyk edip ugrapdyr. Haýp, mongollaryň gelmegi Seljuklar imperiýasynyň tutuşlygyna türkmenleşmek prosesiniň önüni alypdyr.

XIV-XV asyrda Teýmirleňiň häkimiýeti eýelän döwründe-de ýene pars dili edebi dil hökmünde orta çykypdyr. Şeýlelikde edebiýatda pars dili Alyşir Nowaýynyň syýasy hem edebi arena çykan döwrüne çenli (1490 ý. çenli) agalyk ediji häsiýetde dowam edipdir. Şonuň üçinem türkmenler ata-babalarymyzyň esaslandyran Parfiýan imperiýasynyň ýykylmagyndan (III asyryň başy 225-nji ýyl) tä XV asyryň ahyryna çenli ~ şahyrlarymyz öz ene dillerinde eser döretmeklikden mahrum bolupdyrlar. Ýöne bu döwürde pars diliniň edebi dil bolanlygyna seretmezden, Ý.E.Bertelsiň, I.N.Borozdiniň tassyklamagyna görä, ösen folklorymyz bar eken. Munuň şeýledigini pars diliniň edebi dil döwründe-de Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan-e lugat et türk» diýen eserinde 300 sany türkmen diline degişli atalar sözüdir nakyllary toplamagam subut edýär. Onuň toplan: «Kökge sütse

ýüzge tüşer», «Kut bilgusi bilik», «Korkmuş kişige koý başy koşa körüner»... ýaly onlarça gadymy türkmen dilimizdäki nakyllardyr atalar sözüimiz şu günki günlerimizde-de az-kem tapawut bilen ulanylýar. Şol sebäpli ýazyjy-şahyrlarymyzyň haýsy dilde eser ýazanlygyna seretmezden, biziň türkmen dilimiz folklorymyzda ösüşini dowam edipdir.

Türkmen ýazyjy-şahyrlary haýsy dilde eser döredenligine garamazdan, özleriniň milli döp-dessur aýratynlygyny saklapdyrlar. Ata-babalarymyz arap-pars dilindäki goşgy düzüliş kadalarynyň täze ölçeglerini tapypdyrlar. Mysal üçin, Alyşir Nowaýy «Aruz ölçeginiň aruzwariý şahasynda goşgy düzmeklik diňe türkmenler mahsus» diýip ýazan bolsa, Bertels: «Arap-pars dillerinde eser döreden türkmenler şol dillerde goşgy düzüliş kadalarynyň täze formalaryny döredipdirler. Ol goşgy düzüliş formalary araplardyr parslaryň özleri üçinem näbelli eken» diýip ýazýar. Şeýlelikde biz ata-babalarymyzyň diňe bir türkmen dilinde däl, beýleki dillerde-de eser ýazmaklygyny ussady bolandygyny çekinmän aýdyp bileris. Şol sebäpli türkmen edebiýatyny diňe bir ene dilimizdäki edebi mirasymyzyň üsti bilen öwrenup bilmeris. Ýazyjy-şahyrlarymyzyň arap-pars, hindi, ýunan, rus dillerinde eser döredenligini-de hasaba almalydyrys. Şonuň üçin ata-babalarymyzyň şertli bolsa-da, näwagt haýsy dilde eser döredenligini anyklamaga synanşalyň.

Ata Watanymyzdan dürli sebäpler bilen göçmäge mejbur bolan Oguzlar Hytaýda, Mongoliýa sebitlerinde ýaşap, ol ýerde ilki Oguz han (b.e.öňki 3400) soňra Hunlar (b.e.öňki III-II asyr), has soňra VI-VII asyr aralygynda Orhon-Ýeniseý derýalarynyň boýunda Türk kaganatlygyny esaslandyryp, ol ýerdr ildeşlerimiz Oguz edebiýatyny kemala getiripdirler. Dünýä belli Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärligi Oguz edebiýatynyň bir ülüsidir. Oguz ildeşlerimiziniň ýerli hytaý-mongol dillerinde-de eser döredendiklerini bellemelidiris.

B.e.öňki IV asyrda Aleksandr Makedonskiniň Türkmenistany basyp almagy netijesinde Strabon, Gerodot, Kiseleý ýaly grek alymlary ata-babalarymyz bolab sak-massaget dissanlaryny öz dillerine geçirip, Gresiýa äkidipdirler. Şonuň üçin gadymy

ata-babalarymyzyň döreden «Tumar», «Şirak», «Odotida we Zeriadr», «Zerinaý hem Strengéý» ýaly dessanlarymyzyň ygtybarly nusgasy bolan ýunan çeşmelerinde häzir hem saklanýar. Mundan başga-da Baýram han, Abdyrahym, Jelaleddin Rumi, Nesimi... ýaly meşhur şahyrlarymyz ýunan (grek) dilinde-de eser döredipdirler.

Parfiýan imperiýasynyň ýykylmagy bilen ata-babalarymyz III asyrdan tä XVI asyra çenli, esasan pars dilinde eser ýazydyrlar. Şol sebäpli orta asyrlar döwründäki edebi mirasymyzyň esasy bölegi pars dilindedir.

VII asyryň ortalaryna araplaryň gelmegi bilen ata-babalarymyz bu döwürden tä X asyryň ortalaryna çenli arap dilinde eser döredipdirler. Abu Mansur Salyby, Muhammet Zamahşary, Abdyrahman al Hazyny... ýaly onlarça ildeşlerimiziň eserleri arap dilindedir.

XIII-XVII asyrda Türkiýede ýaşan Jelaleddin Rumi, Ýunus Emre, Garajaoglan ýaly birnäçe şahyrlarymyz türkmen-türk, arap-pars, grek dillerinde kämil eserler döredipdirler.

XVI-XVIII asyrda Hindistanda ýaşan ildeşlerimiz hindi, sanskrit, grek dillerinde hem ussatlyk bilen eser döredipdirler. Baýram han, onuň ogly Abdyrahym, Ýolguly Enisi ýaly onlarça şahyrlarymyz agzalan dillerde eser döretmekligiň ussadydyrlar.

XX asyrda kommunistleriň gelmegi bilen ýazyjy-şahyrlarymyzyň bir bölegi rus dilinde hem eser ýazdylar.

Şeýlelikde, biz ähli aýdanlarymyzy jemläp, türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenenimizde türkmen, hytaý-mongol, grek (ýunan), arap, pars, türk we rus dillerindäki edebi miraslarymyz diýip bölüp öwrenmelidiris, çünki şol dillerde ata-babalarymyzyň döreden edebi mirasy bar.

Döwletmyrat ÝAZGULYÝEW.

#watan_98 Edebiýaty öwreniş